

Надійшла до редакції 08.10.2012 р.

УДК 94:323.15(477)

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В УМОВАХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ЗМІН АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.)

В. І. Шабельніков

Реферат. Досвід національних меншин України в сфері сільського господарства дає підстави виділити два основні періоди. На початковому етапі (1925-1928 рр.) створення адміністративно-територіальних одиниць для національних меншин було історично прогресивним кроком з боку радянської влади, який сприяв підвищенню політичної активності національних меншин, задоволенню їхніх потреб у сфері економічного життя, особливо сільського господарства. Однак наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. спостерігається насадження з боку адміністративних органів жорсткої моделі впровадження колективізації, хлібозаготівель, що відбувалося у середовищі етнічних спільнот. Дезорганізуючу роль для національних меншин мали адміністративно-територіальні реформи 1930 і 1932 рр., які проводилися без урахування політики коренізації і національного районування.

Ключові слова: національні меншини, колективізація, адміністративна реформа, хлібозаготівля, колгоспи, голодомор, репресії.

Національні меншини українського села в умовах колективізації та адміністративних реформ наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. – це не тільки історична минувшина, а ще й незагоєна рана всенародної пам'яті і скорботи. Її вивчення сприятиме глибокому та об'єктивному вивченню основних соціально-економічних та політичних обставин колективізації і адміністративно-територіальних реформ серед національних меншин, з'ясуванню їх наслідків. А досліджувати є що, оскільки історики зробили лише перші кроки в комплексному вивченню долі національних меншин у зазначений період. Цей пошук триває, а знахідки свідчать про те, що архіви зберігають ще багато нового.

Деякі аспекти господарської діяльності національних меншин України в 20-30-х рр. ХХ ст. розглядаються в дисертаціях І. М. Балуби [1], Л. Д. Наседкіної [7], О. В. Козерода [6], наукових працях М. І. Панчука [9], Л. П. Польового [10], Б. В. Чирко [19], Л. Д. Якубової [21] та ін. Проте малодослідженими залишаються питання сільського господарства в національних селах, пов'язаних із колективізацією і адміністративними реформами, методами партійного керівництва та їхніми наслідками. Ці обставини і зумовили мету даної статті.

Спираючись на архівні та інші матеріали, у пропонованій статті намагаємось відобразити «національний» аспект проблеми колективізації, адміністративних перетворень, голодомору, репресій тощо, показати те, що відбувалося в українських, німецьких, грецьких, єврейських та інших селах національних меншин в умовах здійснення в Україні сталінської економічної політики.

Безперечно, що колективізація мала відверто катастрофічні наслідки для сільського господарства республіки. Оскільки Україна була багатонаціональною республікою, обов'язок істориків продовжити дослідження сільськогосподарчих аспектів діяльності національних меншин в один із найтрагічніших періодів їхнього життя.

За переписом 1926 р. в Україні мешкало 6 млн. неукраїнців, тобто п'яту частину населення становили національні меншини. З 6-ти мільйонів представників національних меншин, що мешкали в Україні, росіяни становили – 2,6 млн., євреї – 1,5, поляки – 0,4, німці – 0,3 млн. чоловік, а решта – сто і менше ста тисяч [11, арк. 47].

Більшість національних меншин, особливо Півдня України, була суто селянською. В їх господарській діяльності існували відмінності. Щодо розмірів землекористування: від 30 і більше десятин на одне господарство у німців, греків, чехів, болгар, що майже вдвічі вище середньої норми для українського населення, до 2-3 десятин у молдован і поляків. Німці, чехи й болгарі відрізнялися культурою ведення господарства з орієнтацією на інтенсивні галузі, греки – на екстенсивні.

Введення непу й врегулювання земельних питань призвели до значного покращення матеріального стану національних меншин. Так, вже у 1925 році земельні органи констатували ведення у 25% чеських сіл зразкового сільськогосподарського виробництва [20, с. 203].

Зупинимося на загальному огляді деяких національних меншин, їх господарській діяльності та наслідках національної політики влади.

Швидкому відродженню німецьких сіл у 1920-х рр. сприяло повернення їм частини конфіскованих земель, а також утворення національних сільрад і районів. Саме з німецьких колоній розпочалося виділення національних районів. З 1925 по 1927 рік чисельність німецьких національних районів збільшилася з 4 до 7, а сільрад – з 98 до 237 [18, арк. 2-7]. Ці форми національного будівництва виправдали себе на практиці. Німецькі села відрізнялися сталістю економічного розвитку, завжди були благоустроєні і служили прикладом для інших національних меншин.

Проте в 1929 р. розпочалась руйнація національних форм життя, а точніше викорінювання соціально-економічних підвалин етнічної самобутності німців та інших національних меншин. Лише з жовтня 1928 по травень 1929 року кількість саме німецьких колгоспів в Україні подвоїлась, а господарств у них – потроїлась [12, арк. 1-2]. Темпи їхньої колективізації, тобто усупільнення основних засобів виробництва, перевищували загальноукраїнські показники. Деякі німецькі національні райони завершили колективізацію протягом 1931 р., в той час як в більшості районів України вона лише набирала своєї руйнівної сили. Було утворено 629 колгоспів – «Прогрес», «Ландман», «Гофнунг», «Культурна революція» тощо [12, арк. 209].

Колективізація знищила соціально-економічні основи самобутнього існування майже всіх національних меншин України, позбавила їх членів права власності, спотворила спосіб життя.

Зупинимося на характері здійснення політики «колективізації» сільського господарства. Досить показовими щодо темпів та методів проведення колективізації на Україні, а також їх наслідків, щодо селянства, були події, що мали місце в Шепетівській окрузі, де існували національні польські райони і сільські ради. Визначимо, що з 1927 по 1929 р. ступінь усупільненої землі в окрузі становила: 1,7 %; 3,2 %; 9,0 %. З 1 листопада по 10 грудня 1930 р. розміри усупільненої землі зросли з 12,8 % до 24 %, а за наступні півтора місяці – з 46,5 % до 80,5 %. В записці, що була адресована Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору у квітні 1930 р. голова Шепетівської окружної контрольної комісії відзначав: «До січня ріст колективів йшов більш-менш нормально, неймовірний стрибок росту колективізації йшов стихійно, без достатньої підготовки бідняцько-батрацького активу... замість якісної перевірки та укріплення організованих колективів почалася «гра в колективізацію», погоня за дутими кількісними показниками...» [14, арк. 108 звор.].

Хвиля колективізації та хлібозаготівель прокотилася по українських, російських, німецьких, польських, інших селах. Для ілюстрації того, як проводились хлібозаготівельні кампанії в місцях компактного проживання національних меншин наведемо витяги з листа, якого відправлено з Новокраснівської німецької національної сільської ради. Відзначимо, що автором листа була мешканка села Калинівка Люксембурзького німецького національного району О. Ф. Велемт, – член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В листі, що був адресований до приймальної ВУЦВК (лютий 1932 р.), відмічалось: «Повідомляю, що план хлібозаготівки в Новокрасновській сільраді виконаний на 93,2 %, всі продукти, весь фураж, всі фонди, що тільки називається зерном вивезли геть... Для коней ми маємо силос, але для людей, я не можу собі уявити, де взяти хліба... Душили селян по горлу. Побили їм морди, посадили їх у холодне приміщення. Такими методами вони... мучили людей [13, арк. 371–372].

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Села, яким не вдалося виконати план по хлібозаготівлі, обкладалися різними штрафами і заносилися на так звану «чорну дошку», що на ділі означало їх економічну блокаду [15, арк. 305].

Рознарядки на хлібозаготівлі були настільки великими, що нерідко, набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по заготівлі хліба звернули, зокрема, увагу делегати пленуму виконкому К. Лібкнехтського німецького національного району (серпень 1931 р.) на Одещині. Так, голова артілі «Пролетарій Ватерлоо» заявив: «Вся пшениця, крім засів матеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунту, все ж план далеко не виконаний, і немає ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» [16, арк. 17]. В тих умовах «реалізація» планів хлібозаготівель значила для селян тільки одне – неминучий голод.

Внаслідок суцільної колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель та масових депортацій перестали існувати самотні німецькі села на півдні України.

Серед національних меншин УСРР значну частину складало болгарське населення, яке компактно проживало на території Мелітопольського, Одеського та Першотравневого округів.

За соціальним складом болгари належали переважно до селянського населення. Їх міське населення становило лише 2,6 % від загальної кількості. Проаналізувавши забезпеченість болгар землею, сільськогосподарським інвентарем та машинами можна зробити висновок, що 53 % болгарських селян були незалежними, рентабельними товаровиробниками.

Болгари, на відміну від німців та деяких інших національних меншин, не підтримали колективізацію. Тому влада покладала надії на залучення болгар до колгоспного будівництва шляхом створення національних районів і сільрад, чисельність яких постійно зростала. Тільки з 1925 по 1930 рр. кількість болгарських сільрад збільшилася з 33 до 45. В той же час радянська влада з причин побоювання зростання національної свідомості болгар, почала проводити політику відчуження національних кадрів від участі в органах влади. Вона значно активізувалася від початку колективізації, яка викликала напругу серед болгарського населення. Дійшло до того, що в Ольшанському (болгарському) районі було висунуто гасло ліквідації національного району [20, с. 221, 223]. Доведене до відчаю селянство таким чином сподівалося позбавитися від так званих висуванців на керівні посади з числа комуністів, 25-тисячників, які в більшості були не болгарами.

Колективізація сільського господарства викликала наростання соціальної напруженості і поширення міжнаціональних суперечок в грецьких селах, а адмі-

ністративно-територіальна реформа 1930 р., перехід на двоступеневу систему управління ще більше дезорганізували діяльність національних рад.

На 11-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.) зазначалася впевненість в тому, що грецьке селянство остаточно позбудеться ярма експлуатації шляхом ліквідації куркульства на базі суцільної колективізації, що виділення національних сільрад та районів приведе до залучення в радянське і соціалістичне будівництво широких верств населення національних меншин [2, с. 48].

Проте, матеріали діяльності грецьких районів і сільрад 1930 – початку 1931 рр. відображають поглиблення кризи в їх роботі, занепад національних досягнень минулих років. Ігнорування відповідальними працівниками, які знали специфіку життя грецького селянства, розрив між проголошуваними гаслами і практикою, постійні суперечки із сусідніми українськими селами з приводу відібрання ними грецьких земель за часів громадянської війни, конфлікти з росіянами були причиною поширення соціальної напруженості на селі і міжнаціональних конфліктів, які на початку 1930-х рр. охопили досить значні соціальні верстви грецького села.

Ситуація ускладнювалася кадровими переміщеннями, які призвели до розмивання низового апарату, який раніше підбирався відповідно до політики українізації. В травні 1931 р. греки в складі керівних органів грецьких районів становили близько 30 %, селищних рад – 40 %. На чолі громадських організації і колгоспів їх майже не було [8, с. 69-70].

Подальші зміни адміністративної системи країни і перехід на обласну систему управління безпосередньо позначилися на кількості грецьких національних районів. У 1932 р. ЦВК України прийняв постанову про утворення в УСРР Донецької області. Цією постановою Сартанський і Мангушський райони були розформовані й приєднані до Маріупольської міськради, а їх виконкоми ліквідовані [4, арк. 1–2].

У республіці лишився фактично один грецький національний район (Велико-Янисольський), який в умовах проведення суцільної колективізації, боротьби з «націоналістами», голодомору 1932–1933 рр. все більше втрачав ознаки національної адміністративно-територіальної одиниці. Він уже не являв собою єдиного життєздатного організму і був неспроможний захищати національні інтереси грецького народу. Грецьке населення поступово втрачало свої колишні позиції і права.

Неоднозначно складалася ситуація в середовищі єврейського населення, яке також необминув процес колективізації. З розвитком державної промисловості й торгівлі в містах і містечках, де мешкало єврейське населення, зростав надлишок робочої сили. Тому було вирішено розпочати планове переведення безробітного єврейського населення на землеробство.

У 1927 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про переселення до Криму та землеустрій 3000 господарств євреїв [5]. З метою надання їм більшої самостійності в господарській діяльності і громадському житті на початок 1928 р. в республіці було створено понад 1000 єврейських сільських, селищних та міських рад, які входили до складу 26 районів. Для єврейського населення в цих районах був створений переселенський фонд і відведено землі. З метою підвищення культури землеробства у 1929 році в Одеському окрузі була відкрита єврейська агронашкола, практикувалися обласні зльоти передовиків-колгоспників євреїв, які достроково виконували плани хлібозаготівель і весняної сівби [20, с. 219–220].

Однак з початку 1930-х рр. у зв'язку з наростанням примусового характеру колективізації, наступом на права національних меншин починається руйнація єврейських та інших національних районів і місцевого самоврядування, спостерігається відтік з колгоспів євреїв, які основною масою не сприймали колективізацію, тому що вона не давала можливості розвивати їхню господарську ініціативу.

На початку 1930-х рр. державна політика щодо національних меншин взагалі почала різко змінюватися. Посилилися відхилення від проголошення радянською владою національної політики. Обережність і тактовність у підходах до національних проблем замінили на недовірливість, підозрілість у міжнаціональних відносинах, командно-адміністративними методами керівництва.

Ситуація в національному питанні ускладнювалася голодом 1932-1933 рр. Архівні джерела дають змогу констатувати факт голоду в національних районах УСРР. Голод охопив найбільші хліборобські райони півдня України, де проживала переважна більшість національних меншин.

Матеріали архівів, опубліковані документи, спогади очевидців малюють перед нами жахливі прояви голоду, нелюдські страждання людей, спустошені українські, російські, німецькі, польські, єврейські села, канібалізм.

Наведемо один з листів, що був адресований німецькій республіканській газеті «Дас нойе Дорф». Доведений до відчаю і збожеволівший від трагедії, що з ним сталася, селянин, німець за національністю, писав: «Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише «Німецька Центральна Газета». Не вірно, що у нас мається надлишок чого їсти. В СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилось тільки 18. Я сам задушив та з'їв свою трьохрічну доньку. Після цього у мене нема більше бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад – за це ми можемо йому дякувати. Раніше я служив у відомого куркуля з нашого села Карла Брандта і отримував харчі кращі ніж мають інженери, до того ж гроші, квартиру, одяг. Зараз же приходиться подихати з голоду...» [17, арк. 39].

Такі ж жахливі факти відзначаються майже в деяких документах партійних органів Дніпропетровської області. Так, у зведенні інформаційного сектора ЦК КП(б)У від 1 квітня 1933 р. відзначається: «В Сталиндорфском єврейском національному районі положення колхозників отчаянное, люди перестали просити допомогу, лежать в холодных, нетопленных домах и ждут смерти... [3, с.477–482].

Серед уражених голодом районів Дніпропетровщини були також: німецькі – Люксембурзький, Високопільський, Софіївський, Молочанський, російський – Кам'янський, єврейський – Ново-Златопільський, болгарський – Коларівський [3, с. 528].

Керівництво та органи самоврядування національних районів і сільрад були неспроможні захистити своїх односельчан і щось змінити на краще. Вони фактично перетворилися на слухняне знаряддя діючої влади. З 1935 р. почалася ліквідація національних районів, а їх сільради стали приєднувати до звичайних районів республіки.

Наведені нами факти лише незначна частина того, що відбулося на територіях компактного проживання національних меншин. Вони свідчать, по-перше, про те, що розвиток національних процесів і сільських господарств в Україні відбувався суперечливо. Якщо друга половина 1920-х рр. характеризувалася в основному позитивним досвідом, то з початку 1930-х рр. все набуте почало згортатися.

По-друге, голодомор 1932–1933 рр. був наслідком колективізації, хлібозаготівель та інших проявів економічної політики влади. Постраждали від них як українці, так і інші національні групи, що мешкали на території УСРР.

По-третє, історична доля національних адміністративно-територіальних одиниць була остаточно вирішена в період колективізації, коли почався наступ на самоврядування національних меншин.

По-четверте, дезорганізуючу роль щодо існування національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також протиріччя в національній політиці влади, які були пов'язані з кадровими рішеннями і змінами в керівних органах національних районів і сільрад.

РЕЗЮМЕ

Исследована история национальных меньшинств Украины в условиях коллективизации и административных реформ в конце 1920 – начале 1930-х гг., проанализованы характерные особенности общенациональной политики советской власти в данный период.

Ключевые слова: национальные меньшинства, коллективизация, административная реформа, хлебозаготовка, колхозы, голодомор, репрессии.

SUMMARY

History of Ukrainian national minorities in conditions of collectivization and administrative reforms in the end of the 1920-s – at the beginning of the 1930-s has been investigated. Characteristic peculiarities of common national policy of the Soviet power have been analyzed at the mentioned period of time.

Key words: national minorities, collectivization, administrative reform, grain procurements, kolkhoz, holodomor, repressions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балуба, І. М. Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. ХХ ст. [Текст] : Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.М. Балуба. – К., 1997. – 24 с.
2. Всеукраїнське совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г. [Текст] : стенограф. отчет и постановления. – Москва-Харьков : Центриздат, 1931. – 160 с.
3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [Текст] . – К. : Політвидав України, 1990. – 608 с.
4. Державний архів Донецької області. – Ф.р. 2109, оп.1, спр. 130.
5. Известия. – 1927. – 2 березня. – № 50.
6. Козерод, О. В. Євреї в Україні у 1921–1929 рр. [Текст] : Автореф. дис. ... докт. іст. наук / О. В. Козерод. – Донецьк, 2009. – 35 с.
7. Наседкина, Л. Д. Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20-х – начала 30-х гг. [Текст] : Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. Д. Наседкина. – К., 1993. – 20 с.
8. Наседкіна, Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х–30-ті роки) [Текст] / Л. Д. Наседкіна // Український історичний журнал. – 1992. – №7-8. – С. 64–73.
9. Панчук, М. І. Під пресом тоталітарного режиму: німці України в радянський період [Текст] / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9–10. – С. 61–66.
10. Польовий, Л. П. Національні меншини українського села в умовах колективізації [Текст] / Л.П. Польовий, Б.В. Чирко // Український історичний журнал. – 1993. – №3. – С. 64–69.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України. – Ф.413, оп. 1, спр. 482.
12. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 456.
13. ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 8, спр. 117.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО) України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3184.
15. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 8, спр. 311.
16. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 8, спр. 1107.
17. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 1, спр. 413.
18. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2496.

19. Чирко, Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) [Текст] / Б. В. Чирко. – К. : Спілка, 1995. – 215 с.
20. Шабельніков, В. І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.) : Монографія [Текст] / В. І. Шабельніков ; за загальною ред. докт. іст. наук, проф. О.М. Бута. – Донецьк, 2011. – 306 с.
21. Якубова, Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.) [Текст] / Л. Д. Якубова. – К. : Ін-т історії України, 2004. – 456 с.